

121; İbrahim Canan, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, İstanbul, ts. (Tuğra Yayınevi), s. 416 vd.; Hitti, *İslâm Tarihi*, I, 90; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1984, VII, 6; Nebi Bozkurt, *Sünnet Verilerine Göre Hz. Peygamber Devrinde Hicaz Folkloru (Mesken)* (doktora tezi, 1991), MÂ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 14-69; a.m.f., "Çadır", *DİA*, VIII, 158-162; Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Türk Evi", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 1-14; F. Buhl, "Gumdan", *İA*, IV, 824-825; "Ev", *SA*, I, 546-575.

NEBİ BOZKURT

Tarihi Gelişimi. İnsanlık tarihinde evlerin ilk defa ortaya çıkışı Neolitik dönemde (Cilalı Taş devri) olmuştur. Daha önce avcılık ve toplayıcılıkla geçinen ve mağara, ağaç kovuğu gibi tabii mekânlarda yaşayan insan, yaklaşık dokuz bin yıl önce ulaştığı bu dönemde artık hayatının maddî ihtiyaçlarını üretebilecek bir duruma kavuşarak tarımla uğraşmaya, hayvanları evcilleştirmeye ve kendi oturacağı evi yapmaya başlamıştır. Dünyanın çeşitli bölgelerinde birbirinden bağımsız biçimde ortaya çıkan Neolitik aşamanın en eski ve kapsamlı olanı Ön Asya'dır. Bu bölgedeki Neolitik yerleşmeler Basra körfezinden başlayıp Güneybatı İran, Kuzey Irak, Güneydoğu Anadolu, Suriye, Lübnan ve Filistin üzerinden Kızıldeniz'e ulaşan hilâl biçimi bir coğrafi alanda görülür. Ancak Konya Çatalhöyük'te olduğu gibi bu alanın dışında kalan yerleşmeler de bulunmaktadır. İlk evlerin görüldüğü bu bölge coğrafi açıdan İslâmiyet'in ilk yayılma alanıyla ortaktır. Bu alandaki evler çoğunlukla kerpiç veya taş yapılardır. Ahşap kirişli, düz damlı bu ev teknolojisi yörede günümüze kadar sürmüştür. Çatalhöyük'teki evlerin bugünkü Orta Anadolu evleriyle büyük benzerlikleri vardır. Diyarbakır'ın kuzeybatısında Ergani yollarında bulunan Çayönü yerleşmesin-

de ise düzenli plana sahip ev tiplerinin çeşitli kültür katlarında tekrar tekrar inşa edildiği görülmekte ve ilk defa burada, yerleşme düzeni açısından ileri bir aşamayı temsil eden meydan düşüncesinin ortaya çıktığı belirlenmektedir.

Avlulu ev ilk karşılaşılan örneklerdendir. Milâttan önce III. binyılda Mezopotamya'daki Ur şehri evleri bir merkezî avlu çevresinde gelişen çok sayıda odadan oluşmaktaydı. Girişin yanındaki bir merdivenle yukarı kata veya çatıya çıkılıyordu. Zemin katta avluya açılan bir kabul odası ile mutfak ve diğer odalar yer almaktaydı. İki katlı örneklerde yatak odası gibi aileye ait özel mekânlar üst katta bulunuyordu. Yaz aylarında dam bugünkü gibi yatak terası olarak değerlendirilmekteydi. Bu evleri, halen İslâm dünyasında çok rastlanan avlulu evlerin ilk örnekleri sayılabilir.

Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de bulunan tarihî ev tiplerinden biri de "hilani"dir. Aslında hilani Geç Hitit dönemindeki bir saray tipidir. Bugünkü bilgilere göre hilani yapı tipinin özellikleri, ilk defa Amik ovasındaki Acanahöyüğü'nde milâttan önce 1400'lere tarihlenen yapılarda belirginleşmiştir. Hilanilerin en parlak dönemi milâttan önce VIII. yüzyılın ikinci yarısıdır. Bu ev tipindeki en önemli özellik, asıl eksenleri birbirine paralel iki ince uzun dikdörtgen salondan oluşmasıdır. Evin zeminden yükseltilmiş olan girişi öndeki salonun bir, iki veya üç sütunlu geniş cephesindendir; bazı örneklerde girişin iki yanında masif çıkıntılara da rastlanır. Bu ev tipinde simetriye verilen önem yapıya ek yapılmasını sınırlandırmaktadır. Bu sebeple de hilanilerin büyütülmesi gerektiğinde yenileri inşa edilmekte, böylece hilani grupları oluşmaktadır.

Diğer bir tarihî ev tipi eyvanlı olanlardır. Bu tipe adını veren eyvan mekânı, dar yüzüyle dışa açılan üç tarafı kapalı bir plana sahiptir. Eyvanın uzun eksenini yapının eyvan ağızını içeren yüzeyine diktir. Hilanilerle eyvanlı evlerin bilinen ilk örnekleri birbirlerine oldukça yakın bölgelerde ortaya çıkmıştır. Her iki tip arasında simetrik cephe düzeni, iki masif yan kanat arasındaki orta mekânın dışa açılması gibi benzerlikler vardır. Aralarındaki temel farklılık, dışa açılmanın biçimi ve eksenlerin yapı kitlesiyle olan ilişkisindedir. Hilanide dikdörtgen mekânın uzun eksenini yapı cephesine paralel ve dışarı açılma uzun kenarla olur. Eyvanlıda ise uzun eksen cepheye diktir,

dolayısıyla dışa açılma dar kenarla olur. Öte yandan bu açıklığın biçimi de farklıdır; hilanideki düz atkılı örtüye karşılık eyvanlı evin eyvanı genellikle beşik tonozludur. Ayrıca eyvan bütünüyle dışarı açılırken hilaninin orta mekânı önünde sütunlar yer alır. Güneydoğu Anadolu'da özellikle şehir evlerinin büyük bir çoğunluğunu oluşturan eyvanlı evler, Türkistan'dan Mısır'a kadar uzanan geniş bir coğrafi alana yayılmıştır. Milâttan önce II. yüzyıla ait Irak'taki Hatra'da (el-Hadr) bulunan eyvanlı Part yapıları, söz konusu tipin tarihinin oldukça eskiye gittiğini göstermektedir. Eyvanlı avlunun Mısır'dan Horasan'a kadar uzanan bölgede yoğun bir biçimde kullanıldığı görülür. Partlar'da olduğu gibi Sâsânîler'de de eyvanlı yapıların tek cephesi vardır ve kesin bir simetrik eksene göre düzenlenmiştir. Yine Part döneminde başlayan birden fazla avlu kullanımı Sâsânîler'de devam etmiştir. Bu ev tipi daha sonraki dönemlerde de büyük bir süreklilik gösterir. Meselâ VI-VII. yüzyıllara tarihlenen Türkistan Karatepe'deki eyvanlı ve avlulu evleri, XI. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Leşker-i Bâzâr Sarayı'ndaki eyvanlı avluyu, Gazne'deki III. Mesud'un dört eyvanlı avlu içeren sarayının kalıntılarını ve 1221'den önceye tarihlenen Bamyân'daki dört eyvanlı evleri bu grupta saymak mümkündür.

Tarih boyunca karşılaşılan ev tiplerinden bir diğeri kubbeli evlerdir. Bu evlerin Ön Asya'daki örneklerinde üst örtü bindirme (taşırma) tekniğiyle kurulmuştur; İran ve doğusundakiler daha farklıdır. Bindirme tekniğiyle yapılmış olan kubbeye "yalancı kubbe" veya "sahte kubbe" adı verilmektedir. Bu kubbeye kerpiç, taş yahut tuğla dizilerinden oluşan her dairevi tabaka, kattan itibaren bir alttakine göre biraz içeri doğru taşırılır. Bu işlem, tabakaların çapları küçülüp en üstte tek bir parça ile örtülebilecek bir boşluk kalıncaya kadar sürer. Bilinen bu tip ilk evler, milâttan önce VI. binyılın ortalarından V. binyılın ortalarına kadar süren döneme tarihlenmektedir.

Arap Evleri. Avlulu, eyvanlı ve kubbeli tarihî ev tiplerinin İslâm ülkelerinde bugün de varlıklarını sürdürdükleri ve bunlardan avlulu evin Arap kültüründe en yaygın tipi oluşturduğu gözlenmektedir. Erken dönemlerden itibaren İslâm evleri bir merkezî mekân çevresinde gelişme eğilimi göstermiştir. İslâm evinde yüksek duvarlarla sınırlandırılmış avlu

Bambu ve sazdan yapılmış binalar - Khao-i-Dang / Tayland

yapının esas unsurudur. Daha önceleri Roma döneminde atriumlu, Helenistik dönemde peristilli örneklerle tanınan bu ev tipi sıcak iklim hayatına çok uygun olmasından dolayı geleneksel İslâm sivil mimarisinde önemli bir yer almıştır. Bu tür evlerde çoğunlukla sağır duvarların ardında yer alan, bu üstü açık dışarıya kapalı mekânlara odalar açılmakta ve evlerde asıl günlük hayat buralarda yaşanmaktadır. Avluların ayrılmaz parçaları da havuz veya çeşme gibi su öğeleridir. Avlulu evler geleneksel Bağdat mimarisinde en tipik örneğini bulmaktadır. Bir avlu etrafında gelişen bu tek yahut iki katlı evlerde odalar, günün ve mevsimin niteliklerine bağlı olarak her türlü kullanımla değerlendirilir. Bu evlerde, avlu çevrelerinde iki veya dört kenar boyunca uzanan veranda niteliğinde bir revak yer alır ve buna "tarma" adı verilir. Ayrıca Bağdat evlerinde, uzun eksenliyle tarmaya paralel olarak gelişen ve ona açılan üç tarafı kapalı "talar" adlı bir mekân bulunur. Taların tarmaya bakan açık yüzüne tarihteki hila-nilerde olduğu gibi genellikle iki adet sütun konulur ve bunlar düz bir lentoyu taşır. Üst katta yer aldığındaki döşemesi tarmanın döşemesinden yüksek olan talara iki yan duvarındaki kapılardan girilir. Irak evinde eyvan ikincil mekânlardan biridir. İlk uygarlıklardan beri enine mekân geleneği olan Mezopotamya'da eyvan talara göre daha az yer kapladığından ancak dar parsellerde tercih edilmiştir; çünkü taların tersine eyvanın ekseni tarmaya diktir. Eyvan döşemesi tarma döşemesiyle aynı düzeyde olduğundan eyvana ön cephesinden ulaşılır. Bu sebeple taların iki yanında bulunan ve "eyvançe" denilen küçük eyvanlar bu tipte yoktur, yani mekân kaybına yer verilmemiştir.

Sıcak günlerde Bağdat evlerinin en serin kesimi, "nim" adı verilen ve talara açılan yarı bodrum niteliğindeki mekânlardır. Nimin bir veya iki dar kenarında "tahtabüş" adıyla anılan yükseltilmiş bir platform bulunur ve nimin nemli döşemesine oranla çok daha kuru bir alan oluşturur. Bu platformun döşeme kotu niminkinden daha aşağı seviyededir ve bu kısım depo alanı olarak kullanılır. "Serdâb"lar ise avlunun altında yer alan kubbeli, serin yeraltı mekânlarıdır; ortalarında bir havuz bulunur. Serdâba nimden geçilerek ulaşılır. Sokaktan avluya girişte doğrudan avluya, dolayısıyla da doğrudan eve açılan kapı düzenin-

den kaçınılmıştır; önce daha küçük bir ön avluya girilir ve genellikle selâmlığa giden yol veya merdiven de bu ön avludan başlar. Zemin katta mutfak, depo, kiler, hizmetkâr odaları, hamam ve tuvaletler yer alır. Üst katlar ise yaşama mekânlarına ayrılmıştır. Bu evlerin hepsinde selâmlık ve haremlik ayırımı vardır. Geniş ve büyük evlerde bu ayırımın yatayda gerçekleştirildiği ve böylece dışa açık özel iki ev grubunun bir arada düşünülmüş olduğu görülür. Her birinin kendi bölümünün merkezi olan bir avlusu vardır. Daha küçük evlerde düşeyde gerçekleştirilen bu ayırımla misafirler üst katlarda kabul edilmekte ve böylece hanımların beyin misafirlerine görünmeden diğer kesimlerde oturmaları sağlanmaktadır.

Mısır'daki geleneksel ev mimarisinde, meselâ Fustat evlerinde bir eyvanla önündeki enine mekânın oluşturduğu "T" biçimi grup asıl mekân ağırlığını taşır. Avluya açılan eyvan değil öndeki enine mekânın üç kemerli uzun kenarıdır. Kahire'deki XIX. yüzyıl evlerinde avlu işlev açısından evin merkezi olma özelliğini tamamen yitirmiştir. Genellikle evlerin ikinci katındaki "makat" adı verilen loca eyvanın yerini almakta ve avluya açılan tek mekânı teşkil etmektedir. Bu evlerin selâmlıklarındaki "durkâa" ve haremle- rindeki "kâa" adıyla anılan kubbe ya da çapraz tonoz örtülü kare mekâna açılan simetrik iki birime eyvan denilmekte, ancak bunların eyvanlı ev örneklerinde olduğu gibi dış mekânla ilişkileri bulunmamaktadır. Mısır ve Suriye konutlarına has kâa tipi, sayıları birle üç arasında değişen eyvanların açıldığı üzeri örtülü bir merkezî bölümden meydana gelir. Suriye'de "atabe" ve Mısır'da durkâa adını alan bu merkezî bölüm eyvandan bir basamak aşağıdadır. Döşeme-deki seviye farkı, Türk ve Arap evlerinde görülen odalardaki seki altı-seki üstü ilişkisine benzemektedir. Suriye'de odaların seki altı bölümü kâanın merkezî mekânı gibi atabe adıyla bilinmekte ve aynı işlevi görmektedir. Döşemesi taş kaplı olan ve merkezinde fiskiyeli bir havuz bulunan bu bölümden halı döşeli eyvana geçerken ayakkabı çıkarılır. Kâa ışığını merkezî mekânın örtüsünden alır. Bazan Halep ve Kahire evlerindeki gibi ahşap bir kubbeden oluşan örtü bir aydınlık feneri ya da tambur pencereleri içerir. Evin bu en önemli kısmında merkezin tavanı büyük bir özen sergiler. Kâa çoğunlukla evin avlu veya dış duvarından

kopuktur ve etrafı başka mekânlarla çevrilmiştir. Dışa kapalılığı sebebiyle kâa, kışın da yazın da ısı yalıtımı yönünden evin oturmaya en uygun mekândır. Suriye evlerinde yaz ve kış için iki ayrı kâası olan örneklerle rastlanır. Avlunun kuzeyinde yer alan ve girişi güneye açılan kâa kışın, girişi kuzeye açılan ve avlunun güneyinde bulunan kâa yazın kullanılır. Genellikle girişi avluya açılan Suriye evlerindeki kışlık kâaların bazan Kahire'de olduğu gibi avludan ve dış duvarlardan kopuk planlandığı görülmektedir. Bu loş mekânlar, XVIII-XIX. yüzyıl Kahire evlerinde vitraylı ve meşrebiyeli pencerelerle aydınlık bir görünüm kazanmışlardır. Kahire evlerinin aynı ek- sen üzerindeki karşılıklı iki eyvandan oluşan plan tipi yan mekânların eklenmesiyle giderek zenginleşir; ancak temel biçim hep aynı kalır. Bu plan Şam evleri için de tipiktir. Halep evlerinde ise üç eyvanlı kâalar yaygındır. Kahire evlerinde selâmlık kâalarına "mandara" adı verilir. Bu evlerde mandaradan ayrı olarak harem katında Suriye'deki gibi kâa adını alan ikinci bir büyük mekân bulunur. XVIII ve XIX. yüzyıllarda Kahire'deki varlıklı ailelerin evlerinde kâa ve mandara sayısı dörde kadar çıkmıştır. Kâadaki farklı eyvanlar farklı statüdeki misafirlerin ağırlanması için kullanılır. Suriye'deki üç kollu eyvanlarda, daha çok ve daha fazla özenle bezenmiş olan orta eyvan önemli misafirlere, diğer eyvanlardan biri akrabalara, diğeri ise daha az değer verilen misafirlere açılır.

Çok katlı kule-ev niteliğindeki Yemen evleri kare ya da daire planlı olmalarına göre iki ana grupta toplanabilir. Daire planlı olanlar genellikle beş-altı katlı bir apartman şeklinde yükselmekte ve son bir veya iki katta kare plana dönüşmektedir. Kare planlılar ise genelde zemin- den en üst kata kadar bu şekilde çıktıkları gibi zeminde ve diğer alt katlarda karmaşık kat planlarıyla başlayıp yapı yükseldikçe kareye dönüşmektedirler. Yemen evlerinin en önemli özellikleri, yüksekliklerine rağmen temel malzemelerinin kerpiç olması ve kerpiç dış yüzeylerin yoğun bezemeler içermesidir. Katları birbirinden ayıran karmaşık silme dizileri, kornişler, söve bezemeleri geleneksel yapıların dış görünüşlerine özel bir karakter katmaktadır. Geleneksel Yemen evlerine giriş geniş bir hol aracılığıyla sağlanmaktadır. Genellikle bir asma katı olan bu holde depo ve ahır gibi servis mekânları yer alır. Buradan

ayrı bir kapıyla merdiven yuvasına ulaşmaktadır. Bu yuva bütün yapı boyunca kesintisiz bir biçimde uzanmakta ve yapının aşırı yükselmesinden kaynaklanan statik sorunları azaltmaktadır. Her katta merdiven yuvasından odaları birbirine bağlayan hol mekânına bir kapı açılmaktadır. Katlarda genellikle bir büyük oda, bir depo, bir banyo bulunmakta, oturma odası ise evin ilk katında yer almaktadır; burası gerektiğinde bir selâmlık odası olarak da kullanılır. Bu katın üzerinde evin "divan" adı verilen en önemli mekânı bulunur. Yalnız erkekler tarafından kullanılan ve evin manzaraya en fazla açık, en geniş pencere- li kısmı olan kabul salonu ise tepe katındadır.

Sokağa doğrudan açılmayan revaklı bir iç avlu çevresinde gelişmiş odalardan oluşan Tunus evleri ise bütün İslâm evlerinin genel karakterine uygun olarak yine dışa kapalı bir düzen içindedir. Mutfak ve tuvaletlerin girişe yakın olmasına karşılık odalar daha iç kesimlerde yer almaktadır.

Bindirme kubbeli ev tekniğinde bilinen en eski gelenek Kuzey Suriye, Irak ve Güneydoğu Anadolu'da yalnızca kırsal kesimde sürdürülmektedir. Suriye'de bindirme kubbeli evlerin en yoğun olduğu bölge, Hatay'ın doğusundaki Suriye sınırından başlayıp Halep üzerinden Fırat'a kadar uzanan ve kuzeyde Türkiye'nin güney sınırını izleyen bölgedir. Söz konusu dağılım alanı, yine aynı yoğunlukta Halep-Hama-Humus doğrultusunda Humus'un 45 km. güneyine kadar uzanır. Kubbeli evin dağılım alanının doğusu çöle sınırlıdır. Ayrıca giderek çöle doğru yaklaşan yeni köyler de bütünüyle bindirme kubbeli evlerden oluşmaktadır.

Doğu Anadolu'dan Hazar denizine kadar olan bölgedeki dağlık kesimde ve ayrıca Kuzey Afganistan ile Tacikistan'da ortaya çıkan "tüteklikli" evler Doğu Anadolu'nun bu tür evleriyle büyük bir benzerlik göstermektedir.

Türk Evleri. Anadolu ve Balkanlar'ın geleneksel ev mimarisi incelendiğinde oldukça geniş bir yayılma alanı bulunan, ortak özellikli tek bir tiple karşılaşılmaktadır. Bu tip, merkeziyetçi bir nitelik taşıyan Osmanlı Devleti'nin politik hâkimiyet alanına bağlı olarak İstanbul merkezli bir daire içinde yer alır; yani Osmanlı Devleti'nin özel ilgi gösterdiği Balkanlar'daki en uç yayılma alanının mesafesi kadar Anadolu'da da doğuya doğ-

ru uzanır ve Anadolu'nun batısındaki yaklaşık üçte ikilik bir bölümü oluşturur. Onun doğusunda dağlık Doğu Anadolu platosunda Kafkasya ile ortak ve milât öncesi yüzyıllara kadar gittiği ispatlanabilen, soğuk iklime göre biçimlenmiş bir ev tipi vardır. Sıcak ve kurak Güneydoğu Anadolu'da ise özellikle İran ve Irak'ın tarihi Sâsânîler'e uzanan, şekli özellikler taşıyan ve mükemmel bir yığma taş işçiliği arzeden ev tipi görülür. Bu iki bölgede yukarıda sözü edilen merkezî tipin etkileri de yer yer hissedilmektedir. İmparatorluğun hâkimiyet alanıyla çakıştığı için "geleneksel Osmanlı evi" denilebilecek merkezî tipe, asıl kendi bölgesi dışında Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kalan Kırım, Kahire, Bağdat, Yemen, Sudan gibi çeşitli yerlerde ve "Osmanlı evi" adı altında rastlamak mümkünse de bu örneklerde mahallî özelliklere bağlı olarak az çok farklılıklar görülür. Geleneksel Osmanlı evi adı altında toplanabilecek olan bu tipin yayılma alanında sadece tipolojik açıdan değil malzeme ve konstrüksiyon açısından da sergilenen ortaklıklar dikkat çekicidir. Bu, zemin katı yığma taş veya kerpiç, üst katı hafif ahşap iskelet arası dolgu olan bir konstrüksiyondur (hımış). Üst katın hafifliği, geleneksel Osmanlı evinin Anadolu ve Balkanlar'daki başlıca özelliklerini teşkil eden bol pencerelerle çıkmaları yapmaya imkân verir. İstanbul ve yakın çevresinde görülen ahşap konut mimarisinin iskelet konstrüksiyonu diğer örneklerde sivandığı halde burada ahşap kaplıdır (bağdâdî).

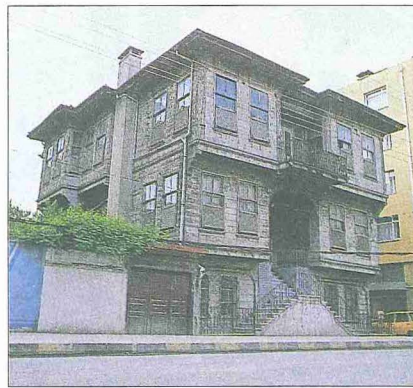
Yukarıda sözü edilen bu konstrüksiyonun sağlam ve kalıcı olmaması sebebiyle, XIX. yüzyıldan geriye giden örnek-

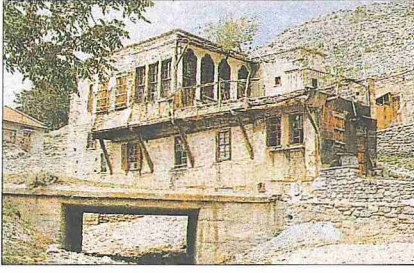
leri yok denecek kadar az olan geleneksel Osmanlı evinin kökeni konusunda güvenilir verilere dayanan bir araştırma yapmak mümkün değildir. Bir imparatorluk evi olarak tebaa arasındaki etnik grupların çeşitli düzeyde katkılarından etkilendiği düşünülebilir. Günümüzde köken meselesine temas eden araştırmacıların milletlere bağlı var sayımları ileri sürmeleri pek gerçekçi sayılmasa da özellikle oda düzeninde çok belirgin olduğu gibi göçebe bir yaşayış biçiminin kalıntıları açıkça görülmektedir. Oturma katının yükseltilmiş olması ve eyvan, köşk ve taht öğelerinin kullanımı Doğulu tasavvurlara işaret eder.

Osmanlı evi gerek kendi içinde gerekse etrafı ile olan ilişkileri çerçevesinde genel bir kullanış / biçimleniş şemasına uyar. Ortak özelliklere bağlı olarak geleneksel ev mimarisinin içe dönük bir biçimlenişle geliştiği söylenebilir. İslâm toplumunda aile hayatının gizliliğine verilen önem, evin yüksek duvarlarla sınırlı bir avlu veya iç bahçeye açılan düzene göre şekillenmesine sebep olmuştur. Kadının yoğun ev içi etkinlikleri giriş katında ve özellikle avlu / bahçede gerçekleşmektedir. Bundan dolayı da bütün geleneksel evlerde zemin katlar ya tamamen sağır ya da çok az açıklıklı olmaktadır. Evin sokakla doğrudan bağlantı kurduğu en önemli açıklık, ailenin iç dünyasını koruyan küçük bir kale kapısı niteliğindeki avlu / bahçe kapısıdır. Yüksek duvarların ardındaki avlu havuzu, kuyusu ve bol yeşilliyle evin günün hemen her saatinde en fazla yaşanan alanını oluşturur. Zemin kattaki avluya açılan mekânlar depo, ahır, kiler gibi tâli işlevlere ayrılmıştır.

Evin esas yaşama katı, avludan ahşap bir merdivenle çıkılan ve sokak tarafında çıkmalarıyla dış dünyaya açılan üst katlarıdır. Dışarıyı olabildiğince görebilme amacıyla bu katlar zemin katın sağırliğına karşılık bol pencerelidir. Birçok evin bu katında, "cumba" denilen sokağa bakabilmek için yapılmış üç tarafı kafesli pencerelerle çevrili ve üstü kapalı balkonlar bulunur. Yerleşmelerde, Osmanlı şehrinin genellikle düzgün olmayan arazi mülkiyetine bağlı olarak yapıların üzerine oturtuldukları parseller dik köşeli değildir. Zemin katların planlarında parselde uyulmuş, üst katlarda ise muntazam mekânlar elde edebilmek için bu katları zemin katların taş duvarları üzerinden taşırtma yoluna gidilmiştir. Böylece çıkmalarla zenginleştirilen üst kat-

Adapazarı'nda çift katlı ahşap bir ev

Sille Köprübaşı'nda Kadızâdeler'in evi - Konya

lar, genel bir karakter olarak Osmanlı şehirlerindeki sokak dokusuna etkileyici perspektiflerle dikkat çeken görünüm-ler katmıştır.

Genellikle iki, bazan üç katlı olan bu evlerde geleneksel plan tiplerini ortaya koyan üst katların farklı düzenleridir. Anadolu'da çok az bulunmakla birlikte tek katlı örneklerle de rastlanmaktadır; bu durumda karakteristik plan şemasını zemin kat gösterir. Birçok bölgenin evlerinde daha çok kışın kullanılan bir de ara kat bulunmaktadır. Bazı evlerin ise çatısının altında "cihannümâ" denilen ve yazın kullanılan, manzarası güzel, camekânlı, balkonlu bir oda yer alır.

Üst katların en önemli mekânı sofadır. Sofa, kendi aralarında bağımsız birimler oluşturan odaların buraya açılması sebebiyle her şeyden önce bir dağılım mekânıdır. Ancak bugünkü anlamda bir dağılım mekânından çok farklıdır ve üst kat planının en azından yarısını kaplaması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. İşlev açısından sofa ev içi üretim, ev işleri, oturma, yemek yeme ve bazı yerlerde yazları yatma yeri olarak kullanılır. Geleneksel Osmanlı evinde sofaya göre bir tipoloji oluşturulmuştur: Dış sofalı ve iç sofalı evler. Anadolu genelinde dış sofalı evler fazladır. Sanıldığına göre birçok yerde iç sofa dış sofanın zaman içindeki evriminden ortaya çıkmıştır ve daha çok bir şehir evi niteliği taşır.

Dış sofalı örneklerde sofa evin yüksek duvarlarla sınırlı avlu / bahçesine dönüktür. Bir üst seviyeden tabiata ve en iyi yöne açılır. Dış sofaya eklenen bazı kültürel ve sembolik elemanlarla burada mekân düzeni yönünden çok cazip, hareketli bir oturma ortamı oluşturulur. Sofayı zenginleştiren elemanların başında eyvan gelir. Eyvan, oda dizileri arasında yer alan üç tarafı kapalı, bir tarafıy-

la sofaya açılan sakin bir oturma alanıdır ve Sâsânî İranı'nın önemli bir prestij mekânı olma niteliğini Türk evinde de sürdürür. Eski minyatürlerde sık rastlandığı gibi yine krala ait ve şiirsel bir dinlenme yeri olan köşk, sofadan dışarı taşan ve avlu cephesini hareketlendiren ayrı bir oturma köşesidir. Eyvan ve köşkün döşemeleri sofadan bir kademe yüksek olabilir. Ancak bunun dışında da sofanın uçlarında birkaç basamak yükseltilmiş oturma platformları bulunur. Buna "tahtseki" adı verilir ki bilindiği üzere taht da yine krala ait bir semboldür.

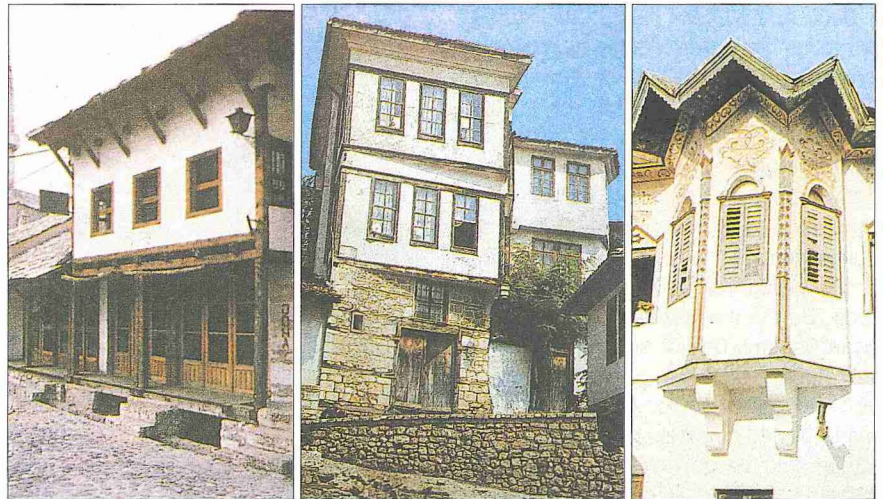
İç sofa, en azından iki tarafında odaların yer aldığı dışa kapalı bir ortak mekândır. Dış sofaya göre avantajı iklim ve güvenlik yönünden muhafazalı olmasıdır. XIX. yüzyıldan itibaren iç sofalarda, İstanbul'da ortaya çıkarak Balkanlar ve Anadolu'daki bazı eşraf konaklarına kadar yayılan bir merkezileşme görülür (orta sofa). İstanbul'un Batılı yaşam biçimiyle bütünleşen en görkemli konakları ve yalıları ile Filibe'nin "Bulgar Rönesansı" olarak nitelendirilen evleri bu tür sofalara sahiptir. Ayrıca bu dönemde büyük şehirlerde geleneksel Osmanlı evinin değişimi sokak cephesine de yansır ve artık zemin katta da pencereler açılır (ayrıca bk. DİVANHÂNE).

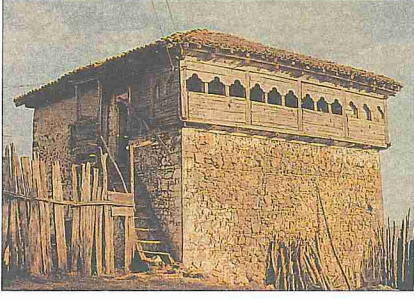
Üst kattaki odalar birbirinden bağımsız birimler halinde sofaya açılır. Kendi aralarında bağlantı olmaması önemli bir özelliktir. Odalardan sokağa bakan ve genellikle köşede yer alan biri daha büyük boyutludur ve bezemesi bakımından

özel bir nitelik taşır. Burası evin "baş oda" (arz odası) adıyla anılan misafir kabul odasıdır. Bunun dışında odalar arasında işlev bakımından farklılaşma bulunmadığından boyutları ve iç düzenlemeleri birbirine benzer. Teorik olarak odaların bütün ihtiyaçları karşıladığı düşünülür. Büyük yerli dolapları (yükçük), dolap içindeki küçük yıkanma yerleri (gusûlhâne) ve mobilyasız oturma alanlarıyla bu odalar bağımsız birer ev gibidir.

Odada üç yükseklik farkı vardır. Genellikle dikdörtgen biçimli olan bu mekânın dar kenarındaki üçte bir / dörtte birlik bölüm sofa ile aynı seviyededir (seki altı); giriş buradandır ve duvarı boyunca yükçük ile gusûlhâne bulunur. Bu alandan sonra bir kademe (20-30 cm.) daha yüksek olan ve bir korkulukla ayrılmış bulunan asıl bölüm gelir (seki üstü). Bu kesimin üç duvarı boyunca çepeçevre uzanan ve "makat" veya "sedir" denilen yaklaşık 20-40 cm. yüksekliğinde ve 60 cm. eninde bir kerevet yer alır. Yerde halı, sedirler üzerinde işlemeli minder ve yastıklar vardır. Dayanma yastığının bittiği yerden pencere başlar. Pencerenin üstünde odayı dolaşan ve daha çok dekoratif kap kaçak vb. eşyanın sergilendiği bir raf görülür. Bu rafın üzerinde bazı evlerde ve özellikle de erken dönem örneklerinde birçok hallerde revzenli tepe pencereleri bulunur. Tavan genellikle odanın en görkemli, ahşap bezemeli unsurudur. Ayrıca yine seki üstündeki bölümün duvarlarında kapakları bezemeli küçük dolaplar, nişler yer

Mostar ve Ohri'de (Bosna - Hersek) Osmanlı dönemine ait evlerle Kroya'da (Arnavutluk) bu döneme ait bir evin cumbası

Kuzey Arnavutluk'ta bir çiftlik evi

alır. Bazı odalarda ve özellikle baş oda- da bir ocak vardır. Ocağın alçı veya ah- şap davlumbazı da dekorasyonu ile dik- kat çeker. XIX. yüzyıla kadar geleneksel Osmanlı evinde taşınabilir mobilya gö- rülmez; her şey sabittir. Yorgan, yastık ve yataklar yüklük içinde durur. Akşamları seki üstü döşemesine serilir, sabahları kaldırılır. Yemek yerken de odanın ortasına bir örtü (sofra bezi) serilir ve üze- rine yaklaşık 20 cm. yüksekliğinde yu- varlak bir sofrtahtası veya açılır-ka- panır bir altlık üstüne bakır bir sini ko- nular.

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı toprakla- rının sınırları içinde kalan Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Arnavutluk'taki evlerde de benzer özellikler görü- lür. Bunlar arasında daha erken tarihli olan dış sofalı örnekler de rastlanmak- la birlikte genelde çoğunluk iç sofalıla- rıdır. Bazı örneklerde Anadolu evlerin- deki bağımsız oda düzeninin tersine oda- dan odaya geçiş görülür. Eyvan ve köşk çok azdır. Özellikle Bulgaristan'daki ba- zı örneklerin dış cephelerinde bezeme- lere rastlanır; bu konuda Filibe'nin özel bir yaratıcı merkez olduğu söylenebilir. Bu örneklerin dışında Balkanlar'da, Batı Anadolu sahilinin ve İstanbul'un azınlık mimarisinde de görüldüğü gibi Batılı- laşma'nın ağırlıkta olması sebebiyle neo- klasik unsurların önem taşıdığı Batı ev- lerine benzer bir şehir evi tipi daha bu- lunmakta ve ekseriyeti bu tip teşkil et- mektedir.

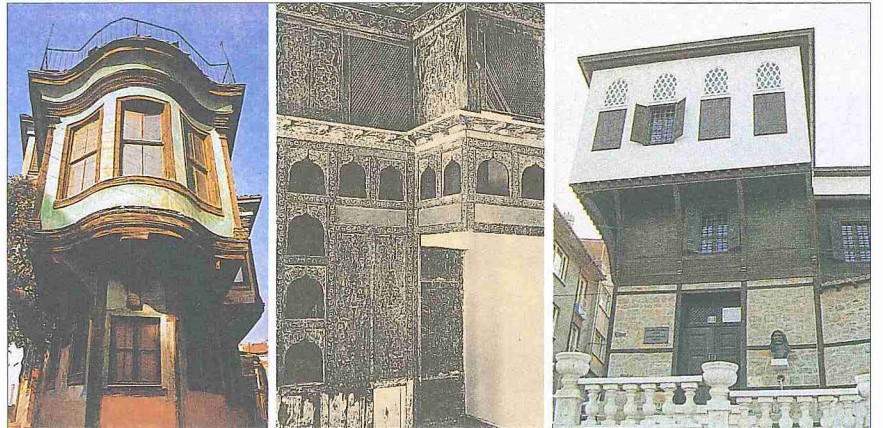
İstanbul önce Bizans'ın, sonra da Os- manlılar'ın başşehri olması ve ayrıca coğ- rafî konumu sebebiyle Anadolu'nun di- ğer şehirlerine göre farklı kültürleri için- de barındıran bir yer olmuş, bu durum evlerin biçim ve düzenine yansımıştır. Bugün şehrin ahşap ev kültüründen ka- lan önemli örnekleri ortadan kalkmış

durumdadır. Halen sur içindeki tarihi yarımada ve diğer eski yerleşme böl- gelerinde bulunan evlerin yapım tarih- leri ancak XIX. yüzyıl başına kadar uzan- maktadır; daha geriye gidebilen örnek çok azdır. İstanbul evleri müslüman ve azınlık Levanten evleri olmak üzere iki temel grupta toplanabilir. Müslüman ev- leri geleneksel Anadolu evlerinin baş- şehre has değişimlere uğramış örnek- leridir. Teknik ve estetik farklılıkları dı- şında temelde İslâm aile yapısı, ailenin toplum içindeki yeri ve günlük hayat bi- çiminin yarattığı ortak özellikleri bu ev- lerde görmek mümkündür. Dolayısıyla bunlar özellikle plan düzeni açısından Anadolu ve Balkan evleriyle aynı köken- lidir. Büyük boyutlu ve görkemli olanla- rına "konak" denilen bu evlerin genellik- le zemin katları kâgır, üst katları ahşap karkas üzerine ahşap kaplamadır. Ka- rakteristik plan üst katlarda gelişmek- tedir. Bu katlar, sokağı ve manzarayı olabildiğince geniş görebilecek biçimde planlanmış, buna karşılık dışarıdan bu kata bakış kafes, kepenk vb. öğelerle sınırlandırılmıştır. Şehrin bazı kesimle- rinde Anadolu yerleşmelerinde olduğu gibi topografyaya ve arazi mülkiyetine bağlı olarak düzensiz yapı parselleri orta- ya çıkmış ve yine Anadolu evlerindeki gibi üst katlarda düzgün mekânlar elde edilebilmek için bu katlar, zemin kat be- den duvarları üzerinden taşırılarak yapı sınırından sokağa doğru uzanan çıkma- lar yapılmıştır. Bu evlerde de temel un- sur sofadır ve üst kat odalarının açıldı- ğı bir dolaşma alanı olmasının yanı sı-

ra ayrıca ev içinde bir odak teşkil eden önemli bir mekândır. İstanbul evlerinde de sofaya açılan odalar arasında kulla- nım açısından bir farklılaşma olmadığı için her oda günlük hayatın bütün ihti- yaçlarını karşılayacak biçimde planlan- mıştır. Anadolu'daki bir yönüyle avluya açılan dış sofalı örnekler, İstanbul'da er- ken tarihlerden itibaren yerlerini iç ve- ya orta sofalı örneklerle bırakmışlardır. İç sofalı plan tipi sofanın iki yanının oda sıralarıyla çevrilmesinden oluşur. Orta sofalı örneklerde ise sofa evin merke- zinde yer alır ve dört yanı odalarla çev- rilidir. İstanbul'un büyük konaklarının Osmanlı aile yapısına uygun biçimde ha- remlik ve selâmlık bölümlerini içerdik- leri ve oda sayısının çok fazla olduğu gö- rülür.

İstanbul'un geleneksel konut mimari- sinde özel yer tutan diğer bir grup yalı- larıdır. En ünlü örnekleri Boğaz'ın iki kı- yısında yer alan bu yapılar, dönemin eko- nomik ve politik gücünü elinde tutan baş- ta padişah ailesi olmak üzere vezirler, paşalar, hristiyan azınlığın oluşturduğu tâcirler ve varlıklı esnaf tarafından yap- tırılmıştır. XVIII. yüzyıl bostancıbaşı def- terlerinde adları ve sayıları verilen bu yalılardan çoğu bugün mevcut değildir; ayakta kalabilmiş en eski yalı, Anadolu- hisarı'ndaki 1699 tarihli Amcazâde Hü- seyin Paşa Yalısı'nın divanhânesidir. Ya- lılar haremlik selâmlık bölümleri, ek bi- naları, kayıkâhaneleri ve bol ağaçlı geniş bahçeleriyle görkemli, büyük sahil yapı- ları olarak Boğaz köylerinin gelişmesin- de önemli rol oynamışlardır. Mimari bi-

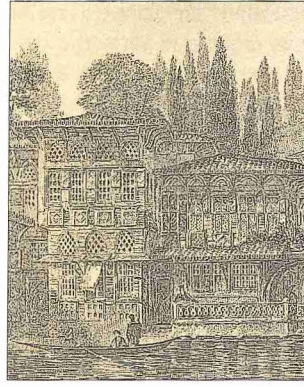
Bursa'da barok üslûbunda yapılmış bir evin cumbası ile Murâdiye'de Sultan II. Murad'a atfedilen evin içinde dolap ve kü- çük birer niş şeklindeki hücreleri bulunan köşelerden biri ve Tekirdağ'da Prens Rakoczi'nin evi

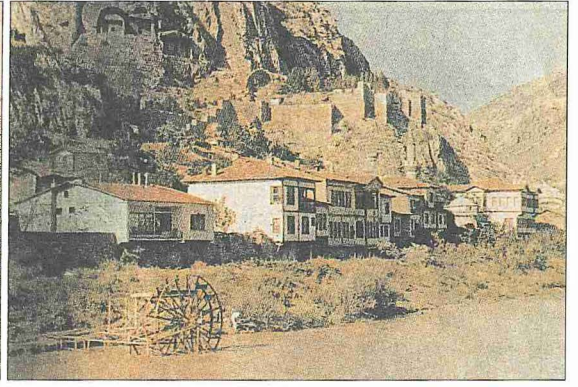
çimleniş açısından ev ve konaklarla hemen hemen aynı özellikleri gösteren yalılar genellikle ahşap ve hafiftir. Önlerindeki rıhtıma rağmen esas katlarıyla deniz üzerine çıkmalı olan Boğaz cephele-ri, özellikle birinci katlarındaki kafes ve pencerelerle manzaraya açırlar. Esas katı taşıyan ahşap payanda veya "eli böğründe" dizilerinin yer aldığı zemin katlar XVIII. yüzyıla kadar sağır tutulmuş, XIX. yüzyıldan itibaren bu seviye- de de normal pencereler açılmıştır. Genellikle yazlık olarak kullanılan yalılara ulaşım deniz yoluyla sağlanmaktaydı. Bu yüzden de halen mevcut örneklerin çoğunda görüldüğü gibi altlarında birer kayıkhanesi bulunuyordu. Bu bölüm genellikle harem kısmının altına gelmekte ve kayıklara biniş dışarıya görünmeden gerçekleştirilmekteydi. Zemin katlar birer taşlık ve havuzlu mekân içermekte, arkasındaki bahçe ve diğer konaklarla bağlantı, aradan geçen bir yol olması halinde üzerinden köprüyle atlayarak sağlanmaktaydı. Yolun bir tünel şeklinde bahçenin altından gittiği örnekler de vardı.

İstanbul'da Boğaz'ın dışında Haliç kıyısında da günümüze örneği gelmeyen yalılar yapılmıştır. Ayrıca içinden Porsuk'un geçtiği Eskişehir ve Yeşilirmak'ın geçtiği Amasya gibi şehirlerin nehir boy- larında da yalı dizileri oluşmuştur.

İstanbul'un gayri müslim cemaatleri, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin Batı'ya açılmasıyla birlikte Avrupa'dan aldıkları kâgir tek yapı, sıra ev ve apartman örneklerini benimseyerek şehir dokusuna katmışlardır. Kat sayıları iki-dört arasında değişen bu evler, dar arsalar üzerinde

XIX. yüzyılda Boğaziçi'nde Yeniköy yalılarını gösteren bir gravür (M. Jules van Gaver, *Turquie*, Paris 1840, lv. 95) ve Amasya'da Yeşilirmak kıyısındaki yalılar

yükselen ve buna bağlı olarak da az oda içeren bir şehir evi niteliğindedir. Cep- helerinde yer yer dönemin süsleme tar- zı özelliklerini yansıtan bu yapıların üst katları sokağa taşan cumbalarla destek- lenmiştir. Demir ve taş kullanımı, söz konusu yapıların daha sağlam ve uzun ömürlü olmasını sağlamıştır. Özellikle sıra evler, dönemin üslup özellikleri açı- sından Batı biçimlerine en çok bağlı olan konutlarını meydana getirmiştir. Bir ya- pı için geliştirilen cephe ve plan düzeni- nin yanyana ritmik bir biçimde tekra- rıyla oluşturulan sıra evler daha çok hi- ristiyan küçük tüccar, küçük esnaf ve ze- naatkârlarla orta küçük bürokratlardan meydana gelen bir kullanıcı kesiminin konutu olmuştur. Diziler benzer veya ay- nı tasarımı ve biçim özelliklerine sahip ol- salar da gerek ölçek gerekse şehir me- kânı ile bütünleşme açısından çeşitlilik gösterirler. Bu çeşitlilik de İstanbul'un mimari düzenini zenginleştiren örnek- ler yaratmıştır. XIX. yüzyılın sonuna doğ- ru ortaya çıkan büyük boyutlu apart- manlar ise yine dönemin Avrupa başşe- hirlerindeki özellikleri sergilemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

O. Reuther, *Das Wohnhaus in Bagdad und Andren Städten des Irak*, Berlin 1910; a.mlf., "Die Qa'a", *Jahrbuch des Asiatischen Kunst*, sy. 2, Leipzig 1926, s. 205-216; R. Thumim, *La Maison. Syrienne*, Paris 1932; Ch. Peev, *Alte Häuser in Plovdiv*, Berlin 1943; Leman Tom- su, *Bursa Evleri*, İstanbul 1950; Necibe Çaki- roğlu, *Kayseri Evleri*, İstanbul 1952; Doğan Er- ginbaş, *Dişarbakır Evleri*, İstanbul 1954; Sed- ad Hakkı Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri*, İs- tanbul 1968; a.mlf., *Türk Evi Osmanlı Döne- mi: Turkish Houses Ottoman Period I*, İs- tanbul 1984; G. Goodwin, "The Ottoman House", *A History of Ottoman Architecture*, London

1971, s. 428-449; Önder Küçükerman, *Anado- lu'daki Geleneksel Türk Evinde Mekân Orga- nizasyonu Açısından Odalar*, İstanbul 1973; Fouad el-Khoury, *Domestic Architecture in the Lebanon*, London 1975; T. Faegre, *Tents, Archi- tecture of the Nomads*, New York 1979; S. Hal- let — R. Samizay, *Traditional Architecture of Afganistan*, New York 1980; H. Schoenauer, *6000 Years of Housing*, New York 1981; Reha Günay, *Geleneksel Safranbolu Evleri ve Olu- şumu*, Ankara 1981; Doğan Kuban, "Türk Ev Gelenegi Üzerine Gözlemler", *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1982, s. 195-209; A. Bammer, *Wohnen im vergängli- chen*, Graz 1982; B. Maury v.dğr., *Palais et mai- sons du Caire / II-Epoque ottomane (XVIe-XVIIIe siècles)*, Paris 1983; D. Philippides, *Greek Tra- ditional Architecture*, Atina 1983, I-II; L. Gol- vin — M. Ch. Fromont, *Thulā. Architecture et urbanisme d'une cité de Haute Montagne en République Arabe du Yémen*, Paris 1984; J. Revault, *Palais, demeures et maisons de Plai- sance*, Aix-en-Provence 1984; E. J. Grube v.dğr., "Vernacular Architecture: The House and Society", *Architecture of the Islamic World*, London 1985, s. 176-208; Günekut Akin, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Ev Tiplerinde Anlam*, İstanbul 1985; a.mlf., *Asya Merkezî Mekân Ge- lenegi*, Ankara 1990, s. 106-123; R. Anguelo- va, "L'architecture vernaculaire de la Bulga- rie", *L'Architecture vernaculaire dans les Bal- kans*, [baskı yeri yok] 1985, s. 23-36; *L'Archi- tecture libanaise du XVe au XIXe siècle*, Bey- routh [1985]; Nur Akin, *Balkanlarda Osmanlı Evi*, İstanbul 1987; H. Moutsopoulos, *L'Encor- bellement architectural 'Le Sachnisia', Contri- bution à l'étude de la maison grecque*, Thes- salonique 1988; Metin Sözen — Cevat Eruzun, *Türk Evi*, İstanbul 1993; W. J. Eggeling, "Haus- formen in Jugoslavisch-Makedonien", *Zeit- schrift für Balkanologie*, XIV, Münih 1976, s. 12-19; Emin Rıza, "La Typologie de l'habita- tion urbaine albanaise (XVIIIe-siècle-Moitié du XIXe)", *Studia Albanica*, XIV/1, Tirana 1977, s. 109-125; K. Yagı, "Housing Analysis in Syria", *Process Architecture*, sy. 15 (1980), s. 113-180; G. Marçais, "Dâr", *El² (İng.)*, II, 113-115.

NUR AKIN

İstanbul'da Süleymaniye'deki ahşap evleri gösteren eski bir fotoğraf (Arkitekt, 6 [1960], s. 93)

